

Реалізація експресивного потенціалу оніма *рай* українськими поетами-шістдесятниками

Ключові слова: онім, міфотопонім, лексема, семантика, сема, експресивність.

Міфотопонім *рай*, що позначає надзвичайно значущий для українського світобачення концепт, широко використовуються в поетичних творах, реалізація його семантико-стилістичного потенціалу є, як правило, наслідком ґрунтовного художнього осмислення надзвичайно багатой культурної інформації, що становить собою складну систему теологічних трактувань, апокрифічних та народно-міфологічних уявлень, літературних інтерпретацій тощо. Не є винятком творчість поетів-шістдесятників, котрі розгорнуто синтезували міфотопонімні поняттєві нюанси, наклавши на них власне авторське моделювання картини світу.

Разом з іншими конфесійними лексемами, ужитими в контексті, онім *рай* може ставати своєрідним показником атеїстичних поглядів ліричного об'єкта чи суб'єкта, при цьому в значеннєвій структурі пропріальної одиниці на перший план виходять якраз ті семи, що втілюють теологічний зміст, наприклад: *“Ти зрозумів: / Якщо нема / Ні **Бога**, ні **душі**, ні **раю**, / То правда чи брехня – дарма: / Все вкупі з нами помирає”*; *“Відкину **Бога**, **пекло**, **рай**, / Та не відкину шлях до правди”* (М.Руденко). Проте велика кількість поетичних випадків використання цього оніма тяжіє до концентрації його смислових характеристик у галузі релігійного світовідчуття. Іноді ця лексична одиниця можуть відсилати до біблійних сюжетів чи мотивів, пов'язаних з її референтом (*“Якось вони, як вичерпали сили, / Згадавши, мабуть, випадок в **раю**, / В єретикову камеру впустили / Підкуплену спокусницю-змію”* (І.Гнатюк); *“Та хоч отцям до **раю**, як верблюдам, / Крізь вушко голки входить, / але / Вони не переймаються тим чудом...”* (І.Гнатюк); *“...а коли дерево останнє / і рілля що сіємо в неї / остання / то возрадуймося-*

бо: / *“НЕ ЇЖТЕ З УСЯКОГО ДЕРЕВА РАЮ”* (С.Сапеляк). Ця культурна інформація інколи стає основою образних асоціацій: *“не можу вичерпати себе / бездонну як світло / як білий отвір у вічність / і сльоза твоя без дна / і без дна твій усміх / незміряна ласка / від долоні / яка зірвала яблуко в раю / і до тієї / що буде пестити моїх / білоголових онуків...”* (І.Калинець).

Художні освоєння концепту рай найчастіше полягають в осмисленні чи переосмисленні суто топонімічних характеристик відповідної лексеми. Так, згідно з біблійною та апокрифічною традиціями, опис референта оніма *рай* іде за 3 лініями: “Рай як сад; Рай як місто; Рай як небеса” [МС, с. 454]. Дримоніму сему має також синонімічний їй іменник *Едем*. У поетичному мовленні засвідчено перший і третій випадки актуалізації топонімічних сем (рай – сад, рай – небеса) у цих власних назвах. Наприклад: 1. *“О як ти ще від нас далеко, / Едему заповітний сад!”* (М.Руденко); *“Цей сад – як рай!”* (І.Гнатюк); 2. *“А я собі з висот безкраїх / Земні околи озирну / Й, побувши мить в небеснім раї, / Вернусь у віхолу земну”* (М.Самійленко); *“І я побачив безбережну вись – / Величну й звабну панораму раю”* (М.Руденко); *“Тіло зневаживши тлінне, / Рай занебесний вподоба – / І упаде на коліна, / І набиватиме лоба”* (М.Руденко).

Поетично-образні трансформації цієї лексичної одиниці значно розширюють коло її просторових сем – як макро-, так і мікротопонімічних, причому актуальним для художнього мовлення є й первинні, і вторинні узуальні значення міфотопоніма. У такому випадку домінантними в його значеннєвій структурі стають емотивні семи ‘щастя’, ‘блаженство’, ‘насолода’, ‘краса’.

Нові макротопонімічні ознаки виявляються у зіставленнях чи уподібненнях референтів оніма *рай* до всього світу, окремих частин Всесвіту, Землі чи її великих територій, наприклад: *“Світе наш, / Божий раю / під сонячною габою!..”* (М.Самійленко); *“Буде раєм цілий світ”* (В.Сіренко); *“...цей буремний, заметільний / світ обернувся нам на рай”* (В.Стус); *“Світ – не пекло й не рай, – / Ширпотреб / У болотній мокрозі”* (І.Світличний);

“Світ – / неначе вим’яте колосся / І **Земля** із краю в край – / Не **рай!**..” (М.Руденко); “Я їм про **Землю** все розповідав – / Вони дивилися на мене співчутливо / І радили туди не повертатись, / А жити з ними в їхньому **раю**” (М.Адаменко); “На **землях тих**, які вважають **расм**, / Прийти у світ чомусь не здужав ти” (М.Руденко); “На світі різні є країни, / такі є **землі** – просто **рай**” (В.Сіренко). Об’єкти, з якими в поетичних текстах співвідноситься міфотопонім, можуть мати й менші територіальні межі (“Безсмертну душу із моєї згоди / **В них** (світловодах – Ю.Б.) **постелить** – / в стомовному **раю**” (М.Руденко); “Зберем кривавий урожай. / А **рай** – ген, у **фортеці!**” (М.Данько)) аж до наймінімальніших (“**Сей дім** – як **рай**: ні суєти, / Ні світового безголов’я...” (І.Гнатюк); “Тепер старі костюми приміряй, / Удосконалюй **кабінетний рай**” (М.Руденко); “Я не прагну прожити щасливим – / тим щасливим, що гроші збирає, / Що радіє не грозам і зливам, / А сліпому **кімнатному раю**” (М.Руденко); “Тут табірна душа – / **Кухонна кочегарка**. / Для когось пекло, / А для мене **рай**” (М.Руденко)). У поетичних текстах М.Руденка ця лексична одиниця може передавати також невизначені або нечітко визначені просторові межі: “Ти хочеш **раю** – / Такого краю, / Де мудрі всі?”; “Можливо, тут, у цім земнім **раю**, / Ще не гніздиться зло в людськiм / корінні”.

Часто значення міфотопоніма проектується на інший територіальний об’єкт з антифразисною метою: “**Комі краю**, мій трирічний **раю!** / Раю – й ні. Та легша все ж пора” (М.Осадчий); “Грати і грати, і грати – / наш реклямований **рай**” (В.Рафальський); “Європи тирло, душ аутодафе, / лабораторіє безсердних думань, / отаро безголова, чи не ти, / о **вітчизно моя**, за муку стала / уярмленим сином? Проклятий **рай**, / сплюндрована долино відволодань / і самострат, кастрована черга / безбатченків-синів, батьків бездітних, / онуків, що ступають в темiнь прірв” (В.Стус). Це слово може набувати невластивих йому пейоративно-оцінних конотацій і при збереженні первісно-релігійних географічних ознак – за допомогою широких епітетних характеристик, виражених, головним чином, індивідуально-

авторськими новаціями: *“Тож – в неба провалля, в бездоння, бездолий / нагірний, невірний, западистий рай, / всебідий, всегнівний, всещедрий, всекволий”* (В.Стус).

У поетичній мові шістдесятників зафіксовано випадки, коли в семантичній структурі конфесійних міфотопоніма *рай* ядерної позиції набувають периферійні значеннєві елементи ‘кінцева точка руху’ чи ‘відправна точка руху’. Інтерпретація цієї лексеми у такому ракурсі стає певною вказівкою на реальність, достовірність об’єктів, що вона позначає, наприклад: *“І покликавши Бога за свідка / В цей обжитий русалками край, / Нам pomoже столітня сусідка / Найкоротшу дорогу у рай...”* (М.Руденко); *“Хай шлях – до раю, пекла чи полону – / усе пройди і винести зумій”* (В.Стус); *“Криві серця і погуки страстей / аж порскають, коли стає Антей / і вже ось-ось весь небокрай посовгне, / от-от напасник той гіперборей, / як у журбі вся суша одвологне / від раю до пекельних емпірей”* (В.Стус). Ці ж семи стають актуальними й при авторському переосмисленні сутності референтів міфотопонімної одиниці, що виявляється головним чином в постциклі сприйняття тексту: *“Бог-зна якою живши баландою, / Чорт-зна з якою здибавишсь бідною, / Ми всі потроху кочували в рай...”* (В.Боровий); *“...Благодійнику наш, / кому хочеться тікати з раю, – / загукали ми в одне горло, / вдивляючись в очі під кокардою, / схожі на дві крапельки ртуті”* (В.Стус). Ядерна актуалізація семи ‘відправна точка руху’ часто відбувається під час звернення поетів до відомих біблійних мотивів вигнання з раю чи їхньої інтерпретації в апокрифічних сюжетах, на зразок: *“Я, наче грішник, вигнаний із раю, / В тяжкій розпуці їм себе їдьма”* (І.Гнатюк); *“...я не належу до тих / що голосним мечем виганяють із раю...”* (І.Калинець); *“...спляють у багаттях щоб упізнавати ще / довго покинений рай...”* (І.Калинець); *“Ти, як шипшина, вигнана із раю, / Гориш своєю мужністю мені”* (І.Гнатюк).

Серед інших стилістичних засобів інтерпретації міфотопоніма *рай* заслуговують на увагу випадки функціонування його у складі евфемізмів,

якими замінюється слово *вмирати*, наприклад: “*Ну так собі, дідок якийсь, – / Пора б уже і в рай*” (В.Рафальський); “*Пищать піддослідні кролі / В передчутті святого раю, / А дослідам немає краю!*” (І.Світличний).

Лексема *рай* уживається також на позначення внутрішнього світу окремої людини, як-от: “*Вона (дівчина – Ю.Б.) не жде чудес і не шукає раю, / Бо незбагнений рай живе у ній самій*” (М.Руденко). Причому в подібних випадках художньо-образне мовлення тяжіє до конкретизації місцезнаходження позначених міфотопонімом об’єктів усередині людини. Така деталізація призводить до значного звуження його просторової семантики і розширення та посилення емоційно-експресивної, наприклад: “*Ціною слова і рядка, / ціною образу платити / за тень прихильності, яка / могла б, нарешті, освітити / безжурний рай твоїх очей / і душу, сплячі сном діточим*” (О.Різниченко); “*В твоїх очах вмістився божий світ, / В тім світі рай, кохання в ньому п’ю я, / Нектар життя, нектар краси і літ*” (М.Пилипчук). У такому разі оніми можуть набувати ще більших виражальних властивостей завдяки епітетним або іншим характеристикам: “*Збоку, о збоку – за серце / лівіше, далі грудної клітини, за край / подуму, подиву, димної тиші – / зволений, зболений, здолений рай*” (В.Стус).

Актуальними для поетів стають і традиційні можливості іменника *рай* передавати пейзажні характеристики (див. [ВТССУМ, с. 1014]: “*рай – 2. перен. Красива, благодатна місцевість*”), які мають тенденцію до подальшого метафоричного розгортання: “*...Ніч така над нами – зоряниста! / Рай земний!*” (М.Самійленко); “*Диміють ружі. З того раю / радів я, згублений в світах...*” (В.Стус); “*Між загород відшукуємо рай, / цвітуть кульбаби, й бурштинові бджоли / геть впокоїли простір надкола, / що кращого у Бога й не питай*” (В.Стус); “*Прийдеш з городів – з вербового раю, – / Мати тебе до грудей пригорне*” (М.Руденко); “*Рай дерев – аждонебесних! / Квіту рай і птахів!*” (І.Сокульський).

У поезії Ігоря Калинця лексема *рай* виявляє й можливість до ототожнення з конкретним матеріальним предметом – іконою. Такий зв’язок

виявляється в препозиції сприйняття й увиразнюється синтаксичною позицією звертання та 6-кратним рефреном: *“Все упованіє моє / На Тебе, мій пресвітлий раю...”*.

Іноді цей конфесійний міфотопонім набуває певних часових сем, які, проте, є різноплановими й не стають домінантними при його актуалізації у поетичному контексті. Наприклад: *“Кажуть, що той бік століття не рай, – / Кажуть, загине старенька планета”* (М.Руденко); *“П’ятдесятлітній рай – омана”* (В.Стус); *“На хвилі Стіксу / драглисті не зважай: / як є життя огризок – / ото й правдивий рай”* (В.Стус); *“Над травнем – іскроперим раєм – / провис розіп’ятою тінню, / морським. Рибальським. Грозовим. / І усміхається усім світам”* (В.Стус).

Поетична картина світу засвідчує багаторівневий зв’язок між поняттям, позначеним міфотопонімом *рай*, і поняттям, позначеним міфотопонімом *пекло*. Це виявляється як у просторовій сфері (*“Це божевілля пориву, ця рвань / всеперелетів – з пекла і до раю...”* (В.Стус); *“...зависнеш тепер у невідомості між пеклом і раєм...”* (І.Калинець)), так і в більш складних відносинах. На відміну від релігійного протиставлення пекла раю [МС, с. 20], українська літературна мова не засвідчує антонімії іменників, що їх називають, указуючи лише на номенклатурну опозицію, за якої лексичні одиниці набувають статусу антонімів лише при розвитку в них якісного значення, зокрема на рівні метафоричного [УМ, с. 28]. У художніх текстах поетів-шістдесятників простежується певна полярність цих міфотопонімів у первинній функції, але й при актуалізації вторинних значень антонімічні відносини між ними відбиваються в дещо закамфльованому, нечіткому вигляді. Засвідчується лише один випадок прямого протиставлення цих лексем у поезії вказаного періоду, причому воно підкреслюється іншими антонімами: *“Поранок був схожий на вишню досвітню – / так кругло чорніла запечена кров / цих сполохів довгих, чекань многолітніх, / котрі гострожало вражали покров / тутешнього пекла, тамтешнього раю”* (В.Стус).

Поетичне осмислення цієї опозиції базується на узагальненні всієї

енциклопедичної інформації та смислових співзначень конотонімів і йде від звичайних єднальних зв'язків між ними (*“І рай, і пекло – все тут під'яремне, / тут навіть мертвих сором спопелив би, / якби раніше кат не спопелив”* (В.Стус); *“В раю і пеклі я з тобою, / Любов підбила нас на гріх...”* (І.Гнатюк); *“І рай, і пекло... Кара й казка... / Лукавство, зрада і любов... / Хай перемога чи поразка, – / Аби це все пізнати знов”* (М.Руденко)) через намагання з'ясувати різницю між позначуваними об'єктами (*“Чи рай, чи пекло – важко розгадати, / Але то інші муки і жалі...”* (М.Руденко); *“Та що питати з мене, / Коли не відрізняю від пекла раю?..”* (М.Самійленко)) або їх просте зіставлення (*“Маріє – пекла!... чи раю!..”* (М.Самійленко); *“Не знаю де – у пеклі чи в раю, / У день загибелі чи сотворіння / Гріховне і святе – / земне видіння / Запало в / душу стомлену мою”* (М.Руденко); *“Хтось жорстокий, невидимий ребра / розгорне / І намацає серце, і душу мою / Непокванно штовхає у полум'я чорне, / І гойдає чи в пеклі, чи десь у раю”* (М.Руденко); *“Не знаю, як воно в раю, / ні в пеклі як воно, не знаю”* (В.Сіренко)) до усвідомлення певної подібності цих членів поняттєвої опозиції, що виражається послідовною художньо-смисловою заміною/підміною один одного з метою увиразнення позитивної/негативної семантики таких іменників (*“Рай переорано ярами, / там пекло розкошує вже”* (В.Стус); *“...шумить самотній янгол понад нами / шукає раю в цьому пеклі...”* (І.Калинець); *“Прагнем пекла – / З отакого раю!”* (М.Самійленко); *“Так я до тебе не прийду грозою – / У трави ляжу тихою сльозою. / Я пекло в ній до раю понесу, / Щоб грім переліпити на красу”* (М.Руденко)) чи навіть їх логічним об'єднанням: *“Я перероджуюся в тому / Святому пеклі і раю!”* (І.Гнатюк). Саме в останньому випадку особливо чітко простежується діалектична єдність двох протилежностей, позначених міфотопонімними одиницями. Тобто поетична трансформація опозиційного й антонімічного зв'язку конотонімів *рай* і *пекло* йде в напрямку заперечення останнього та усвідомлення органічного взаємопереходу одного поняття в інше й навпаки, незважаючи на широкий спектр додаткових значень цих лексем. Свідченням

цього є оксиморон *пекельний рай* (“*О жалю мій – **пекельний раю...***” (І.Гнатюк)) – своєрідне відтворення складності й суперечливості зображуваних понять.

Значний експресивний ефект дає певне значеннєве контрастування міфотопоніма *рай* як з лексемою *пекло*, так і з іншими лексемами, підкреслене різноманітними тавтологіями та фоностилістичними засобами: “...*Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові / у **пеклі запеклім, у райському раї** страшнім*” (В.Стус); “*Гей, **жалю-раю**, що **нараю** / А чи **нараю** що в жалю?*” (І.Гнатюк).

Тож художня мова поетів-шістдесятників засвідчує широкі функціональні можливості конфесійного міфотопоніма *рай*, який реалізує і трансформує у текстах не лише енциклопедичну інформацію й просторові семи, але й виступає засобом художнього опису різноманітних реальних та ірреальних об’єктів, явищ, ознак, дій. Щодо власне культурного фону цієї власної назви, то найбільше значення для поетів має та його частина, яка стосується біблійної та апокрифічної традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
2. Мифологический словарь / [гл. ред. Е.М. Мелетинский]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 672 с.
3. Українська мова : енциклопедія / [редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

*У статті простежено тенденції реалізації експресивного потенціалу оніма *рай* українськими поетами-шістдесятниками. Досліджуються шляхи трансформації його семантики, вплив культурного фону на формування поетичної образності.*

В статье прослежены тенденции реализации экспрессивного потенциала онима рай украинскими поэтами-шестидесятниками. Исследуются пути трансформации его семантики, влияние культурного фона на формирование поэтической образности.

Ключевые слова: оним, мифотопоним, лексема, семантика, сема, экспрессивность.

The article deals with the tendencies of the expressive potential realization of onym "rai" (paradise) by the Ukrainian poets of the "Sixties". The ways of its semantics transformation, the influence of the cultural background on the poetic figurativeness formation are considered.

Key words: onym , mythotoponym, lexeme, semantics, seme, expressivity.